

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July.-Dec. 2017, PP15-30

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 4

☆ ڈاکٹر محمد سلیم

مڈھلے دور دی پنجابی نثر**Abstract**

This article explores the origin of Punjabi language and its prose in the initial stages. It also analyzes the impact of the interaction of Punjabi language with the other languages brought by the invaders time to time from different parts of the world in the region (Punjab). This research study traces down Punjabi prose of the ancient period.

پنجابی زبان دی تاریخ کوئی لگ بھگ پنج ہزار سال پرانی ہے، پراپیدی ادبی تاریخ ہزار ورھے توں پچھانہ نہیں جاندی۔ ایہہ منی پر منی حقیقت اے کہ کسے وی زبان دی ادبی روایت دائمڈھ اوہدوں بجھدا اے جدوں اوہ زبان ترقی کردی اپنے بلیلاں دے وچاراں نوں سمجھن سمجھان جوگی ہو جاندی اے۔ زبان جمیاں ای ادبی بولی داروپ نہیں دھار لیندی سگوں پہلاں بول چال دی زبان بندی اے تے فیر ادبی روپ دھاردی اے۔ آکھیا جاند اے کہ ادبی بولی دی نینہ لوک بولی دیاں نینہاں اُتے اُسردی ہے فیر ادبی بولی نویں پینڈے اُتے اُسردی اے۔ نویاں لیہاں الیکدی ہے۔

دنیا دیاں دو جیاں زبانان وانگ پنجابی زبان وچ ادب دوہاں روپاں نثر تے شعروچ تخلیق ہويا۔ ادب وچ پہلاں شعر تے فیر نثر تخلیق ہوئی۔ ایہہ تاں حتی گل اے کہ وکھ وکھ تہذیب، ثقافت، رہن سہن تے زبانان بولن والیاں قوماں جدوں آپسی میل کر دیاں نیں تے اک دوجے اُپر اپنا اثر وی چھڈ دیاں نیں، جس دے نتیجے وچ نویں ثقافت پھھڑی اے۔ انج بولیاں دا وی شبد اولی دی پدھر تے دان پردان ہوندا اے۔ ایہہ دان پردان تت سم تے تد بھودوہاں روپاں اندر چلدا اے۔ جس نال زبان دار تقائی سفر جاری رہندا اے۔ پنجابی زبان کیہڑے کیہڑے پڑاواں وچوں لنگھدی اتھے تیکر اپڑی ایہدا انتارا کرن لئی تاریخ تے ادب دے نال نال لسانیات تے نسلیات دے علم بارے وی گوہ کرن دی لوڑ اے۔ پنجابی زبان جس نوں پنجاب واسیاں دی بولی آکھیا جاندا ہے۔ ایہدے بارے نسلیات دے سیانے آکھدے ہن کہ ایہہ دھرتی (پنجاب) سب توں پہلے انسان دی ہوند دی دس پاؤندی اے۔ جو لکھاں کروڑاں ورھیاں توں وسدی پئی ہے۔ اتھے پنجابی زبان دی قدامت بارے محمد آصف خاں لکھدے نیں:

”میری جاچے انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے پہلی وار جدوں
بولنا شروع کیتا تاں اوہ پنجابی بولی وچ ای سی۔ جیویں جیویں ویلا
لنگھدا گیا، وکھ وکھ لسانی گروہاں نال تعلق رکھن والے قبیلے اتھے
آوندے رہے، جیہناں دی لفظالی مقامی بولی نوں متاثر کردی رہی۔
مُنڈا، دراوڑ، آریہ تے ہور کئی نسلی گروہ اتھے آئے، جیہناں نے
پنجابی بولی دی لفظالی دا بھنڈا بھریا۔“ (1)

اجوکیاں ہند آریائی بولیاں بارے لسانیات دے ماہراں دے وچاروڈی گنتی وچ وکھالی دیندے نیں،
اوہناں مطابق ویدی بولی توں سنسکرت ہوند وچ آئی، جس نوں پانی نے ”اٹھا دھیائی“ راہیں گرامری اصولاں
دے شبنجے وچ جکڑ دتا تے لکھتی سنسکرت وچ اکسارتا پیدا ہو گئی۔ بول چال سنسکرت ویدی وکھالی پراکرت بن گئی۔
پراکرت اگانہہ جا کے اپ بھرنش داروپ دھاگئی۔ جس توں فیراجوکیاں بولیاں پنگریاں۔ لسانیات دے ماہراں

وچ بھاویں ایس وچار دھارا بارے کئی اختلاف نیں، پرفیروی دانشوراں دی اک وڈی تعداد ایس گل تے متفق اے کہ پنجابی بولی کئی پڑاواں وچوں لنگھی کرن جیت سنگھ ہوریں اپنے اک لیکھ ”پراتن پنجابی وارتک دا اتہاس“ وچ لکھدے ہن:

”بھارتی بھاشاواں دے وکاس توں اسیں جاندے ہاں کہ پنجابی ہور بہت ساریاں اج دے سہ پرچلت بھاشاواں وانگ ادھنک بھاشا ہے۔ جس دے پچھوکڑ وچ ویدک سنسکرت، پراکرت تے اپ بھرنش بھاشا دی کڑی وارنر نتر دھارا چلدی آئی ہے۔ ایسے لئی ایہہ انومان لاؤنا کوئی مبالغہ نہیں ہووے گا کہ اوپر وکت تہوں بھاشاواں دے ساہت دا پنجابی ساہت دے زمان وچ کجھ نہ کجھ تاں عمل دخل رہیا ہووے گا۔“ (2)

کجھ دانشورتاں ہند آریائی بولیاں نوں سدھی ویدی دی لکھوں جمیاں آکھدے ہن۔ اوہناں موجب چونکہ سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچالے کوئی نحوی سانجھ نہیں ملدی ایس کر کے ایہہ کیویں ہو سکدا اے کہ اک بولی نے دوجی بولی نوں جنیا ہووے۔ ایس خطے دی زبان ازل توں پنجابی رہی اے۔ لسانیات دے ماہراں دی ہر رائے موجب پنجابی ایس خطے دی بولی اے تے زمانہ قدیم توں بولی جاندی اے۔

پنجاب دے اُتے آریہ توں لے کے عرباں دے سہ تیکر کئی قوماں نے ہلے کیتے، جیہڑیاں قوماں ہار جاندیاں پچھانہہ پرت جاندیاں پرچتن والیاں قوماں وی دو طرح دیاں سن۔ اک جیہڑیاں مار دھاڑ مکروں لٹ کے پرت جاندیاں کجھ قوماں ہمیش لئی ایتھے ای رہ جاندیاں۔ اوہناں قوماں دی تہذیب تے ثقافت ایتھوں دے رنگ وچ ہولی ہولی رگی گئی پر پنجابی ادب دی پدھر بارے گل کریئے تاں اوہ عرباں دا حملہ اے، جیہدے مکروں برعظیم پاک و ہند دیاں کئی بولیاں دی نہار بدلی تقریباً دسویں صدی عیسوی دے ادبی حوالیاں اُتے مسلماناں دی سوجھ دا رنگ آسانی نال ویکھیا جاسکدا اے۔

محمد بن قاسم دے حملے (712ء) توں پہلاں ای ہندوستانی لوکاں کی تن وڈے مذہبی دھڑیاں بدھ مت، جین مت تے ہندو مت اندرونی ہوئی سی۔ ایس بارے ڈاکٹر عاشق محمد خاں درانی ہوریں آکھدے نیں:

“Muslims introduced a new system of education based on the Quran and Sharia”. (3)

دوہاں تہذیبیاں دے آپسی ٹکرائال اک نویں تہذیب جنم لے رہی سی۔ عربی زبان صرف لفظی دی پدھرتے ای دیسی زبان نوں متاثر کر سکی۔ ایہہ تقسم تے تدبھودوہاں روپاں وچ ای سی۔ ڈاکٹر رفیعہ سلطانہ ہوراں دے آکھن موجب:

”ان نومسلموں اور بیرونی مسلمانوں کی آپس کی بول چال کا ذریعہ عربی فارسی آمیز مقامی زبان ہوا کرتی ہوگی جس کو انہوں نے ایک عام نام ”ہندی“ یعنی اہل ہند کی زبان سے موسوم کیا تھا۔ نووارد مسلمان بھی جن کی مادری زبان عربی یا فارسی تھی، جب اہل ہند سے معاملہ کرتے تو انہی کی زبان اختیار کرنے پر مجبور تھے۔ (4)

محمود غزنوی دے حملیاں دا دور کوئی لگ بھگ تین سو سال مگروں شروع ہوندا ہے۔ محمود غزنوی دے حملیاں دا وڈا اثر ایہہ ہو یا کہ اسلام دے پرچارکاں لئی راہواں کھل گئیاں۔ وڈی گنتی وچ آون والے مسلمان صوفیاں نے ہندوستان دے بہت سارے علاقیاں وچ غیر مسلم لوکاں نوں اوہناں دی زبان راہیں اسلام داسنیہا اپڑایا۔ ہندوستان آون والے ایہناں صوفی بزرگاں وچوں سب توں پہلاناں حضرت اسماعیل (م: 1056ء) ہوراں دا لیا جاندا اے۔ (5) حضرت اسماعیل بخارا توں 1005ء نوں محمود غزنوی دے سے لاہور آئے۔ ”تحقیقات چشتی“ دے مطابق آپ دے لاہور وچ پہلے جمعہ دے خطبہ دوران ڈھائی سو ہندو مسلمان ہوئے دو جے خطبے وچ ساڈھے تین سو تے تیجے جمعے پنج سو ہندوواں اسلام قبول کیتا۔ (6) ایس توں صاف ظاہر ہوندا

اے کہ اوہناں مقامی لوکاں نوں اوہناں دی زبان راہیں وعظ کیتا ہووے گا۔ جس کر کے اپنی وڈی گنتی وچ لوکائی نے اسلام قبول کیتا۔ حضرت اسماعیل ہوراں توں بعد غزنی توں حضرت علی ہجویری ہوریں لاہور تشریف لیاے۔ آپ دا اصل ناں ابوالحسن علی بن عثمان اے، جو داتا گنج بخش دے ناں نال مشہور ہن۔ آپ دا سلسلہ نسب حضرت علی کرم اللہ وجہہ نال جامدا ہے۔ (7)

”کشف المحجوب“ تے ”کشف الاسرار“ توں اڈ آپ دیاں جیہڑیاں لکھتاں دے نام ملدے ہن اوہناں وچوں ”منہاج الدین“، ”کتاب الفناء والبقاء“، ”اسرار الخرق والمونات“، ”کتاب البیان لابل العیان“، ”بحر القلوب“، ”الرعاية لحقوق اللہ“۔ (8)

آپ عربی تے فارسی زبان دے وڈے عالم سن۔ آپ دی لکھت ”کشف المحجوب“ فارسی زبان وچ تصوف دے موضوع دی پہلی کتاب ہے۔ ایس کتاب نوں اوہناں لاہور وچ ہی مکمل کیتا۔ باقی لکھتاں بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ ”کشف المحجوب“ نوں دنیا دیاں بہت ساریاں زباناں وچ ترجمہ کیتا گیا۔ پنجابی زبان وچ ایس دا ترجمہ کالا سنگھ بیدی تے شریف صابر ہوراں کیتا اے۔

حضرت علی ہجویری ہوراں دی مادری زبان فارسی سی۔ پر اوہناں پنجاب دی لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں اسلام دا پرچار کیتا تے بہت سارے ہندوواں اسلام قبول کیتا۔ اوہناں دے مٹھے سُبھاتے علمی مرتبے توں متاثر ہو کے لوک اسلام دے سد یوئیں سچے مذہب ول مائل ہوندے گئے۔ اوہناں کئی غیر مسلماناں نال اوہناں دی زبان راہیں مناظرے وی کیتے۔ ایس توں پتہ لگدا اے کہ اوہ دیسی بولی اُتے کئی قدرت رکھدے سن۔ حضرت خواجہ معین الدین چشتی (630-537ھ) ہندوستان آون والے چشتیہ سلسلے دے پہلے بزرگ سن جیہناں نہ صرف ہندوستان اندر اسلام دا پرچار کیتا تے لوکائی نوں مسلمان بنایا سکوں اتھے سلسلہ چشتیہ دامنڈھ وی بٹھیا۔ آپ سجستان وچ پیدا ہوئے تے خراسان وچ پرورش پائی۔ آپ دے والد خواجہ غیاث الدین دا وصال آپ دے جمن ورھے توں پندرہراں ورھے بعد ہو یا۔ شیخ عثمان ہاروئی ہوریں اوس سہ دے وڈے صوفی بزرگ ہوئے نیں جیہناں توں باطنی فیض حاصل کیتا تے اوہناں دے ہتھ تے بیعت ہوئے۔ خواجہ صاحب نے اپنے

مرشد دے نال کنیاں ملاں دے سفر وی کیتے۔ اوہناں لاہور وچ غزنوی دور دے وڈے بزرگ حضرت علی ہجویری المعروف داتا گنج بخش ہوراں دے دربار تے حاضری دتی تے چلہ کشی وی کیتی۔ روحانی فیض حاصل کرن توں بعد ملتان تشریف لے گئے۔ اوہنے لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں اسلام دا پرچار کیتا جس نال بہت سارے ہندوواں اسلام قبول کیتا۔

خواجہ معین الدین چشتی ہوراں دا اوہناں صوفی بزرگاں وچ شمار ہوندا اے، جیہناں ہندوستان آکے ایتھوں دی لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں اسلام دا پرچار کیتا۔ بابا فرید ہوراں دے جمن ورھے بارے وکھ وکھ تاریخاں ساہنے آؤندیاں نیں۔ باباجی دے جمن ورھے بارے ’سیر الاولیاء‘ وچ لکھیا اے:

’’ واضح رہے کہ حضرت شیخ الشیوخ فرید الحق والدین مسعود گنج شکر

569ھ میں پیدا ہوئے اور 664ھ میں آپ کا وصال ہوا۔‘‘ (9)

بابا فرید نے مڈھلی تعلیم کوٹھیوال توں حاصل کیتی۔ مولانا منہاج الدین ترمذی دے مدرسے (ملتان) وچوں فارسی، عربی، حدیث تے منطق دی تعلیم حاصل کرن دے نال قرآن پاک وی حفظ کیتا۔ باہرلیاں حملیاں نے دیسی لوکائی نوں سماجی معاشی تے مذہبی پدھرتے چوکھامتاثر کیتا۔ اوہدے نال زبان نے وی وڈی پدھرتے تبدیلی قبول کیتی، جس نال دیسی بولی اندر عربی تے فارسی شبدیں دا چوکھا بھنڈار ملدا اے۔ بابا فرید نے اپنی ماں بولی فارسی ہون دے باوجود دیسی لوکائی نوں مقامی زبان پنجابی راہیں تبلیغ کیتی۔ بابا فرید پنجابی زبان دے پہلے باقاعدہ شاعر منے جاندے نیں جیہناں دا کلام ساڈے تیکر اپڑیا۔ پنجاب دے جم پل سن ایس کر کے اوہناں نے پنجابی زبان وچ شاعری کیتی۔ جو کلاسک دا درجہ رکھدی اے بابا فرید لوکائی نوں وعظ نصیحت دیاں گلاں نچی محفلاں وچ وی کردے تے اوہناں دے مونہوں نکلے ملفوظات نوں محفوظ کر لیا گیا۔ اوس ویلے فارسی زبان وچ کتاباں لکھن دا رواج سی ایس کر کے اوہ جملے وی فارسی وچ ڈھال دتے گئے جو اوہناں نے پنجابی زبان وچ ادا کیتے ہون گے۔ پر کجھ ساڈے تائیں اپڑے نیں، جو تاریخ تے تذکریاں دیاں کتاباں وچ ملدے نیں۔ ڈاکٹر جمیل جالبی ہوراں ’’تاریخ ادب اردو‘‘ وچ درج کیتے نیں:

”1- سرسہ کبھی سرسہ کبھی نرسہ

2- خواہ کھوہ کھاہ خواہ دوہ کھاہ

3- مادر مومنناں، پونیوں کا چاند بھی بالا ہوتا ہے۔

4- اک دو تین چار پنج چھ ہفت۔“ (10)

بابا فرید پنجاب دے جم پل ہون کر کے ایس دھرتی دے مزاج توں چنگی طرحاں جانوسن۔ اوہ ایس گھنڈی توں واقف سن کہ لوکاں دے نال گھل مل کے ہی اوہناں دے نال اپنایت پیدا کیستی جاسکدی اے۔ ایہو کارن اے کہ پنجاب دے بیشتر قبیلے اوہناں دے ہتھ اُتے مسلمان ہوئے۔ اُنچ تاں چشتی سلسلے دے سارے بزرگاں دارہن سہن عوامی سی پر بابا فرید ہوراں ایس کھیتروچ کچھ مڈھلیاں تبدیلیاں وی لیاندیاں۔ بابا فرید دے اک پنجابی ذکر دی وی دس پیندی ہے۔ ایس گل دی تصدیق بابا فرید دی اولاد دلوں جیہڑا چشتی سلسلہ دا ”شجرہ شریف“ چھپدا اے اوس توں وی ہوندی اے (11)۔ جدوں اسیں فیض فرید چشتی ہوراں کولوں ایس ورد بارے پچھیا۔ فرید علی شاہ چشتی ہوراں دسیا:

”باباجی دا ایہہ وظیفہ فریدی خاندان وچ موجود اے پر اوہناں نے

کئی ”دم“ وی دسے سن، جیہڑا ڈواڈا بیماریاں لئی تے جانوراں دے

کٹن تے کیجے جاندے نیں۔

کیلا وچھا کپلی گاں کپلے سر کوکھا

مما ملینے اپنا پیڑ پرائی جا

اوہناں دسیا کہ کچھ دم ہو روی سن جیہڑے ہُن بڈھا پے پاروں چیتے

لہہ گئے نیں۔“ (12)

ایہناں گلاں توں واضح ہوندا اے کہ باباجی دے ورداں تے دماں دا موجود ہونا انہونی گل نہیں۔ ایہہ

گل تاں پکی اے کہ اوہ عربی فارسی دے وڈے عالم سن۔ پر عام لوکاں نال اوہ پنجابی وچ ای گل کر دے سن۔ پنجابی

نثر دے کھیتروچ بابا فرید دے حوالے نال ”فرید دا پدھتی نامہ“ پروفیسر پریتم سنگھ ہوراں نے ”صوفی ساہت۔ بابا فرید“ دے سرنا نویں پیٹھ اک لیکھ لکھیا جو پنجابی ”ساہت دا اتہاس“ وچ چھپیا ملدا اے۔ لکھدے نیں:

”بغیر گناہ اک گھڑی ناہی گزری مجھ پر۔ حضور دل بندگی بھی اک
گھڑی نہیں گزری۔ پانسے جان۔ ان نفس نے میرا صاحب نہ راہ
ماریا ہے۔ نفس اندر سیانا سوئی جو ہر حوال شکر کرے۔ ہر حوال شکر
کرے گا تب اپنے نفس پر قادر ہوگا۔ جن اپنا رگدھا کھائے اے
جوان۔ سوئی سنسار میں چھٹیا ہے۔ سب سنسار میں احمق سو ہے جو
اندریا کے پیچھے بہکیا پھرے۔ تس نوں ات صاحب نا بکسے
گا۔“ (13)

امیر خسرو نے ایس سہ تیکر تقریباً درسی کتاباں پڑھ لئیاں سن۔ عربی، فارسی، ہندی، سنسکرت تے گجراتی
توں اڈھور کئی ہندوستانی زبانوں دا علم حاصل کر لیا سی (37)۔ نثر دی اک کتاب خزائن الفتوح اے۔ اوہناں
پنجابی نظم تے نثر دوہاں صورتاں وچ ہی اپنیاں لکھتاں نوں رچیا۔ امیر خسرو دیاں پنجابی بھارتاں جنہاں وچ
شاعری والا رنگ دسد اے پر کئی بھارتاں سدھے ساویں نثر دا ہی روپ ہن۔

- 1- ”بجھ میرا بجھکا۔ تینوں باندر لڑے کگا۔
- 2- ماں لیاری پتر گبھن مائی پتر دی دائی۔ دیکھو لو کورب دی
قدرت ایویں ہندی آئی۔
- 3- پاروں آیا بابا لشکری۔ جاندا جاندا کر گیا مشکری۔
- 4- کون جناور جس دی پوچھل نہیں نال۔
- 5- اک جنورا صلی، ناں اوہدی ہڈی ناں اوہدی پسلی
- 6- جھنگ بیلے چور وڑیا راجے تاڑیا۔ ہست راجے پکڑ آندا

کت راجے ماریا“۔ (14)

آپ جدوں ملتان تشریف لیائے تاں اوس سے اتھے خاندان غلاماں داراج سی۔ آپ نے ایتھوں دی لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں اسلام دا پرچار کیتا۔ آپ دے حوالے نال بہت ساریاں کرامتاں تے قصے مشہور ہن۔ آپ دا عارفانہ کلام جو پنجابی زبان وچ وی ہے اسماعیلی فرقے دیاں مذہبی کتاباں وچ محفوظ ہے۔ اوہناں دا ایہہ کلام لوہا نکارسم الخط وچ لکھیا ہویا ہے۔

پیر شمس الدین ہوراں دا کلام فارسی تے پنجابی دوہاں زباناں وچ ہی ملدا ہے۔ جس اندر وعظ نصیحت دیاں گلاں موجود ہن۔ گورونانک (1539ء۔ 1469ء) سکھ پنٹھ دے موڈھی ہن۔ (15) بابا نانک ہوریں توحید پرست، کل داما لک، ان جھیا، سارے جہان نوں جمن والا تے ہر تھائیں ہر ویلے موجود مندے ہیں۔ بابا نانک ہوراں نے ایس پنٹھ لئی گرنٹھ صاحب نوں ترتیب دینا شروع کیتا۔ گرنٹھ صاحب سکھ پنٹھ دی مذہبی کتاب دا درجہ رکھدی اے۔ جس اندر کنیاں بھگتاں دے بھجن جمع کیتے۔ بابا نانک ہوریں شیخ فرید ثانی نال ملاقات کرن لئی اجودھن (پاکپتن) تشریف لیائے۔ شیخ فرید ثانی ہوراں مراقبہ کر کے بابا فرید توں اجازت دے دتی۔ ایس طرح بابا نانک ہوراں نے بابا فرید دے شلوک گرنٹھ صاحب وچ شامل کر لئے۔ ایس ملاقات دوران بابا نانک تے شیخ ابراہیم فرید ثانی ہوراں درمیان ہوئے مکالمے نوں گوشٹ آکھیا جاندا اے۔ دونہاں بزرگاں وچ جیہڑے سوال جواب ہوئے اوہ تھلے درج کیتے جاندے نیں:

”گورونانک: پڑھتے پڑھتے دنگھسے کسے نہ کیستی ہو۔

شیخ بہرام: ایکو حرف پریم دا پڑھے سو پنڈت ہوتھے تیوڑی دور کر پتاسیں دھو۔

گورونانک: صاحب دیاں دو حدیں، کس نوں پکڑاں کس نوں چھڈاں۔

شیخ بہرام: صاحب کی دو حد سچ نوں پکڑ کوڑ نوں چھڈ۔

گورو نانک: کلمہ کہاں تاں کل پوے بن کلمہ کل ناں ہندو کہاں تاں
مار یا مسلمان بھی ناں۔

شیخ بہرام: دونہاں تے پانی وار پی جے پایو بھگوان اکیو برہم پچھان
کے دتیا ناسی جان۔" (16)

روشنیں فرقے دے موڈھی بابا یزید انصاری کئی ناواں نال مشہور نیں۔ جیویں بازید، بایزید، پیرروخان،
پیرروشن خان بابا وجید تے بابا یزید انصاری وغیرہ۔ آپ دے جنم بارے لکھیا ہے:

”پیرروخان (پیرروشن) کا نام بازید یا بایزید تھا۔ وہ 1525ء/
932ھ میں جالندھر میں پیدا ہوئے۔“ (17)

اوہناں دے پیو دا ناں شیخ عبداللہ انصاری سی۔ جو عبداللہ کوہستان (وزیرستان) وچ وڈے عالم تے
قاضی سن۔ آپ دا گھرانہ علمی ادبی سرگرمیاں پاروں وڈا مشہور سی۔ شیخ محمد اکرم ہوریں ”رودِ کوثر“ وچ لکھدے
نیں:

”بایزید کے والد چاہتے تھے کہ وہ علم حاصل کر لے اور خاندانی
روایات کو برقرار رکھے۔ چنانچہ انہوں نے اپنے والد کے ایک خلیفہ
پاس قرآن ختم کیا۔ اور فقہ و مسائل کی کتابیں مثلاً عمدة الاسلام
اور منیر پڑھیں۔ وہ اپنے باپ سے قدوری اور لباب الاخبار کا سبق
پڑھا کرتے تھے۔“ (18)

اوہناں نوں علم حاصل کرن دا جنون دی حد تائیں شوق سی۔ جس پاروں اوہناں تھوڑے چروچ ہی
معقولات نے منقولات دے علم حاصل کیتے۔ جوانی تائیں اپڑ دیاں اوہ عربی، فارسی، ہندی تے پشتو دے وڈے
عالم بن چکے سن۔ اوہناں نوں سیر و سیاحت تے عالم فاضل لوکاں نوں ملن دا بڑا شوق سی۔ آپ نے اکبر دے سے
ہی روشنیہ فرقے دی بنیاد رکھی۔ آپ دے حلقہ ارادت وچ ہندو وی شامل سن۔ بابا یزید انصاری دیاں لکھتاں دی

تفصیل ایس طرح ہے:

”1- خیر البیان 2- صراط التوحید 3- مقصود المومنین 4- فخر

الطالین 5- حالنامہ 6- مکتوبات 7- واجید دے شلوک (پنجابی

زبان) 8- یہ دبستان المذاہب کنبے دی یاروشنی نامہ“-(19)

بابا یزید انصاری ہوراں دی لکھت ”خیر البیان“ نوں حافظ محمد عبدالقدوس قاسمی ہوراں سودھ کے پہلی وار

1967ء نوں پشتو اکیڈمی پشاور یونیورسٹی توں چھپوایا۔ دوجی وار 1988ء نوں ایتھوں ہی چھاپے چاڑھیا۔

”خیر البیان“ وچ شریعت تے طریقت دے مسئلایں نوں موضوع بنایا گیا ہے۔ ایہہ لکھت چار زبانوں، پشتو،

عربی، فارسی تے پنجابی وچ ہے۔ ایہہ چار زبانوں دی ورتوں صرف پہلے حصے وچ یعنی مقدمے یا تمہید دے طور تے

موجود ہے۔ پنجابی نثر دا نمونہ کجھ انج اے:

”اے بابا یزید! لکھ وہ اکھر جے سب جیب سہن جر تھیسیں۔ اس کارن

جے نفع پاؤن آدمیاں، توں سبحان ہے کچ کا میں ناہیں جانتا بن

قرآن کے اکھر رے سبحان۔(20)

چھو بھگت (م: 1052ھ) ہوریں شاہ جہاں دے ویلے ہوئے نیں۔ قوم دے بھاٹیاں تے صراف

دی ہٹی کر دے سن (64)۔ کئی کرامتاں وی اوہناں بارے مشہور ہونیاں۔ ساری حیاتی ویاہ نہ کیتا تے فقیری وچ

حیاتی لنگھا چھڈی۔ ایہہ اکھان اج وی مشہور اے۔ جو سکھ چھو دے پُبارے۔ اوہ بلخ نہ بخارے۔ ”تحقیقات

چشتی“ وچ درج اے کہ:

”چھو بھگت کا چوبارہ جو باہر دروازہ شاہ عالمی کے جنوب رو یہ سرائے

لالہ رتن چند وھاڑی والا، لب اس سڑک کے جو انارکلی کو جاتی ہے

بطرف جناب واقع ہے۔ جہاں اب چوبارہ بنا ہوا ہے۔ اس وقت

نام اس محلہ کا طلا بخاری کا محلہ تھا۔“-(21)

چھو بھگت بڑے کھلے ڈلھے سبھا دے مالک سن تے لوکائی نال بغیر کسے تفریق دے پیار کرن والے۔
اوہناں دے نیڑے دے سنگیاں ساتھیاں وچوں حضرت میاں میر تے کانہہ بھگت جو بہت مشہور ہوئے۔ مرن
سال بارے ”تحقیقات چشتی“ وچ درج اے کہ:

”ایک روز بتاریخ نوی ودی وہ اپنے اسی چوبارہ میں چلے گئے اور
درازہ بند کر لیا اور وہاں ہی سما گئے۔ کسی کو معلوم نہ ہوا کہ کہاں گئے۔
اور سال وفات چھو بھگت صاحب کا سمت بکرماجیت سولہ سو
چھیانوے مطابق سن ایک ہزار باون 1052ھ ہے۔“ (22)

چھو بھگت نے بھگوت کیتا دا پنجابی نثری ترجمہ کیتا۔ ستارہویں صدی عیسوی دی پنجابی نثر دا ایہہ نمونہ
ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں دی کتاب ”پنجابی ادب دی مختصر تاریخ“ وچ چھو گیتا مہاتم دے سرنائیں پٹھ محفوظ
اے:

”ہے کچھی سُمیر پر بت پر دیو لوک میں اندر اپنی سبھا لگائے بیٹھا تھا
آگے اُربس نرت کاری بڈی کر رہی تھی۔ ارسبھ سبھا ار اندر بڑی پرلستا
میں بیٹھے تھے۔ اتنے میں ایک چتر بھج روپ دھاری کو دو پار کھدے
آئے ومان پر چا ہڑ کے۔ اُر اندر کو سبھ دیوتا کے روبرو کہا توں اُٹھ۔
اس گؤں بیٹھنے دے۔ ایہہ سُن کے اندر سہہ نہ سکيا.....“ (23)

عرب مسلماناں نے سندھ تے ملتان تیکر دے علاقیاں اُپر قبضے مگروں مبلغین نے ایتھوں دی لوکائی
نوں اسلام دا پرچار شروع کیتا۔ جس نال دھرتی دامزاج بدلایا، لوکائی دے رہن سہن، ثقافت تے زبان اُپر مسلم
تہذیب تے عربی زبان دا اثر ہويا۔ مقامی لوکاں عربی زبان دی لفظالی نوں ورتوں وچ لیا ندا۔ ہندوستان دی
سرکاری زبان فارسی ہوئی۔ گیارہویں صدی وچ آون والے صوفیاء کرام تے اسلامی مبلغاں وچوں حضرت
اسماعیل، حضرت علی ہجویری تے حضرت معین الدین چشتی ہوراں توں اڈھور بہت سارے ناں سامنے آئے۔

ایہناں صوفی بزرگاں نے ایتھوں دی لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں ای پرچار کیتا، جس کارن مقامی لوکاں دی وڈی گنتی اسلام قبول کیتا۔ پر ہرکھ دی گل تاں ایہہ ہے کہ ایہناں بزرگاں دے مقامی زبان وچ ملفوظات نوں کدھرے وی محفوظ نہیں کیتا جاسکيا۔

مسلمان صوفیاں دے ہندوستان وچ تبلیغ سہ سب توں ودھ جس سوجھ نال مقابلہ کرنا پیا اوہ ناتھ فکر سی۔ ناتھ جوگی جنوبی ایشیاء وچ کھلر چکے سن تے لوکائی وچ ایہناں دی مانتا وی سی۔ جدوں مسلمان صوفیاء نے پنجاب سندھ راجھستان گجرات تے دلی دے صوفیاں نوں اپنے پرچار دامرکز بنایا تاں ایتھے ناتھاں دے وڈے سوجھوان وی موجود سن۔ ناتھاں تے صوفیاں دونواں دے سیر لوک ای سن۔ اوس ویلے تیکر چشتی سہروردی تے اسماعیلی بزرگ اپنیاں درگا ہواں قائم کر چکے سن۔ پر لوکاں وچ جوگیاں تے صوفیاں دے کرامتاں دے مقابلے ہوندے ایہناں دے آپس وچ مناظرے ہوندے تے جتن والی دھروں ای لوکائی دا اُلا رہو جاندے۔

”صوفیوں کو جن لوگوں سے عوام کی مقبولیت حاصل کرنے کے لیے

مقابلہ کرنا ہوتا تھا وہ یہی یوگی فقیر اور ناتھ پنہتی تھے، ان سے بحث

مباحثے بھی ہوتے تھے، کرامات میں بھی ایک دوسرے کا مقابلہ ہوتا

تھا۔“ (24)

منکھ والی گل ایہہ وے کہ ایہہ مکالمے محفوظ نہ ہو سکے پر دیسی زبانوں وچ شاعری کرن والے ایہناں سوجھواناں دی فکر دے نمونے محفوظ نیں۔ بارھویں تیرھویں صدی دے صوفی بزرگاں وچوں حضرت قطب الدین بختیار کاکی، حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی تے حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر ہوراں دے ملفوظات وچوں کدھرے نہ کدھرے کوئی پنجابی حملہ ل ہی جاند اہے۔ جس راہیں اوس سہ بولی جان والی پنجابی زبان دا گوڑ لایا جاسکدا اے۔ بابا فرید ہوراں دے پنجابی زبان دے جملیاں توں اڈ اوہناں دے نال منسوب ورد و وظیفے وی ملدے ہن جو پنجابی زبان وچ نیں۔ ”فرید دا پدھتی نامہ“ وی بابا فرید دی پنجابی نثر آکھی جاندی ہے۔ عربی تے فارسی زبان دے اثر نال پنجابی زبان اندروں برج دا اثر گھٹ ہويا۔ عربی تے فارسی زبانوں پنجابی زبان اندر ت

سم تے تدبھورواں نال اپنی تھاں بنائی۔ جس کارن عربی تے فارسی شبد اولی پنجابی زبان دا حصہ بن چکی ہے۔ یارھویں صدی وچ اسماعیلی فرقے نے سندھ تے ملتان وچ اپنے مرکز قائم کیتے تے پنجاب دے دو بے علاقیاں اُچ شریف تے گجرات تائیں پھیل چکے سن۔ اوہناں ایٹھوں دی لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں اپنے فرقے دا پرچار کیتا۔ اوہناں دی پنجابی نثر وی کسے نہ کسے صورت وچ محفوظ کیتی گئی ہووے گی۔ جوابے تائیں ساہمنے نہیں آسکی۔ جس داوڈا کارن ایہہ ہے کہ اسماعیلی فرقہ اپنیاں مذہبی لکھتاں نوں عام لوکائی تیکر اپڑانا پسند نہیں کردے۔ تیرھویں چودھویں صدی وچ پنجابی زبان دی مربوط شکل وچ نثر ساہمنے آؤنا شروع ہوئی۔ امیر خسرو دیاں بجھارتاں جیہناں وچ کدھرے کدھرے وزن وچ ہون کر کے شاعری دا بھلیکھا پیندا ہے۔ اصل وچ بہتیاں بجھارتاں نثر وچ ای نیں۔ پندرھویں سولھویں صدی وچ بابا گورو نانک تے شیخ ابراہیم فرید ثانی ہوراں وچکار ہوئے مکالمے نوں مربوط پنجابی نثر آکھیا جاسکدا اے۔ بابا زید انصاری ہوراں دی ”خبر البیان“ اندروی پنجابی صورت وچ مربوط موجود ہے۔ ایس نوں سولھویں صدی دی پنجابی نثر دانمونہ آکھیا جاسکدا ہے۔ ستارھویں صدی وچ چھو بھگت نے ”بھگود گیتا“ دا پنجابی نثری ترجمہ کیتا۔ جو مربوط پنجابی نثر وچ ہے۔ پنجابی زبان ایس پدھر تے ترقی کر چکی سی کہ اوہدے اندر مکالمے تے ترجمیاں دی صلاحیت وی پیدا ہو چکی سی۔

حوالے

- 1- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا بچھو کڑ (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1996ء) 41
- 2- کرن جیت سنگھ، پرائین پنجابی وارتک دا اتھاس (دلی: پنجابی اکادمی، 2004ء) 14
- 3- Dr. Ashiq Muhammad Khan Durrani, History of Multan
(Lahore: Veguard Books, 1991) 11
- 4- ڈاکٹر فیضہ سلطانہ، اردو نثر کا آغاز و ارتقاء (19 ویں صدی کے اوائل تک) (کراچی: کریم سنز پبلشرز، 1978ء) 2
- 5- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند (تیرہویں جلد) علاقائی ادبیات مغربی پاکستان، مرتب۔ سید فیاض محمود، جلد اول۔ (لاہور: پنجاب یونیورسٹی، 1971ء) 221
- 6- نور احمد چشتی، تحقیقات چشتی (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1964ء) 179
- 7- اوہی، ص 187-188
- 8- نقوش لاہور نمبر، مرتب۔ محمد طفیل، اوّل۔ (لاہور: ادارہ فروغ اردو، 1962ء)
- 9- اوہی، ص 81-80
- 10- ڈاکٹر جمیل جالبی، تاریخ ادب اردو، جلد اوّل (لاہور: مجلس ترقی ادب، 1995ء) 36
- 11- خواجہ محمد شریف عالم شاہ، شجرہ شریف (پاک پتن شریف: مرکز فیضان گنج شکر، 1989ء) 8
- 12- فرید علی شاہ چشتی۔ گل بات
- 13- ڈاکٹر پرمندر سنگھ، کرپال سنگھ کسیل تے ڈاکٹر گوہر سنگھ لانبھا، پنجابی ساہت دی اُتپتی تے وکاس
(لدھیانہ: لاہور بک شاپ، 1998ء) 66
- 14- ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، جلد اوّل (لاہور: سردار ہرکشن سنگھ پروپرائٹرز ماڈرن

- پبلیکیشنز، س۔ن۔ (24-28)
- 15 بھائی کاہن سنگھ نا بھا، مہان کوش (پنجاب: بھاشا و بھاگ، 1999ء) 692-693
- 16 ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، بول فریدی (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1965ء) 35
- 17 تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند (تیرہویں جلد) علاقائی ادبیات مغربی پاکستان، مرتب۔ سید فیاض محمود، جلد اول۔ (لاہور: پنجاب یونیورسٹی 1971ء) 61
- 18 اوہی، ص 44
- 19 بایزید انصاری، خیر البیان، مرتب۔ حافظ محمد عبدالقدوس قاسمی (پشاور: پشتوا کیڈمی 1988ء) 84-87
- 20 اوہی، ص 133
- 21 اوہی، ص 724
- 22 اوہی، ص 728
- 23 ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، جلد اول (لاہور: سردار ہرکشن سنگھ پروپرائٹرز ماڈرن پبلیکیشنز، س۔ن۔) 121
- 24 محمد حسن، ہندی ادبی کی تاریخ (دہلی: ایجوکیشنل پبلیشنگ ہاؤس، 2002ء) 24